У неділю з сільради старій Вівді принесли листа. Вівдя тримала його обережно, боячись пожмакати. Вона вдивлялася в цього зеленого, забрудненого якимись плямами папірця, а очі її мовби щось бачили десь далеко від нього.

Вівдя довго жувала сухими старечими губами, ніби перебираючи сухі нитки вовни, а в полудень взяла сухого дубчика й пішла до секретаря в сільраду.

Коли той читав Вівді листа, слова їй здавалися далекими й незвичайними, як слова Євангелії. А вона бачила в ту пору рвучку веселу дівчинку, що вечорами любила не вгаваючи гарювати.

Її дзвінкий дитячий сміх ніби обтрушував давній порох у хаті Вівдиній. Тоді й образи, і стеля, і стіни — все сміялось у світлі маленького каганця. З листа Вівдя зрозуміла тільки, що дочка кличе її до міста в гості.

— Що ж вона грошей не вислала? Де ж тепер їх узяти на дорогу? Таке!

Вівдя невдоволено махнула рукою й, попрощавшись, пішла додому.

Дорогою їй плутались різні думки та спогади.

Вона згадувала й думала про свою дочку.

Колись дочка, ще як училась у єпархіальній школі, була молода та струнка панянка. Тоді стара милувалася з неї, сподівалася бачити вчитблькою, своїми руками доглядати внуків, притулитись до далекого, та все ж рідного вогника й грітись коло нього. Але, скінчивши єпархіальну школу, дочка пішла вчитись на докторку до далекого міста. З тої пори не чути було про неї. Тепер Вівді проходили окремі яскравіші

спогади з життя доччиного, і старе серце, змучене на самоті, гостро боліло їй.

Дорогою Вівдя вагалась, не знаючи, що їй далі робити.

Але, не доходячи своєї хати, вона якось безнадійно махнула рукою й пішла знову на село. Вона з болісним зусиллям перебирала двір за двором і нарешті спинилась на Кіндраті Буцеві.

Вона знайшла самого господаря в клуні, як той провівав жито. Привітавшись, вона рішуче поспитала:

— Чуєш, Кіндрате! Чи ти б мені не допоміг хоч трохи грішми?

— А скільки вам, бабо?

— Та хтозна! Мабуть, п’ятиричку.

— Те! Такі гроші! Звідки я їх маю? Самі знаєте, які тепер гроші!

Кіндрат довго викрикував, торгувався, та баба сердито й уперто колупала дубчиком землю.

Погодились на тому, що баба дасть коробку вівса та прийде попрясти вовни на п’ять день.

Увечері другого дня Вівдя йшла до пристані. Дорога їй була знана здавна. Коло хутора колишнього багатія, Юхима Гирки, тепер покинутого, стояла криниця, над нею стара верба й високий хрест, підперезаний рушником.

То було якраз половина дороги. Вівдя сіла спочити. Вона подумала, що на пізній вечір ще встигне дійти до пристані, і тепер спокійно спочивала, поволі жуючи пирога.

Вона втомно вдивлялась навкруги і бачила, як сонце сідало за її селом. Дерева обіймались синяво-золотою каймою. Над полями лягала запорошена бризками сонця густа пелена вечора. Хтось ніби розповідав журні слова давньої пісні, а Вівді було боляче бачити цю землю, бо вона встала перед нею вперше така прекрасна й принадна — молодим своїм цвітом.

Хтось ніби гнав ту землю далеко від неї, і тим відходило й Вівдине життя геть кудись назад.

Від того Вівді боліло серце, — але йти далі було легко й радісно босими ногами по м’якій порохняві вечора.

На пристані, як вона прийшла, було порожньо й темно. Десь у однім віконці блимав вогник, яскравий маяк, кидаючи гостру й довгу смугу на річку. А з неба, холодного, блакитно-білявого, блимали серпневі зорі.

Було морозяно й вогкувато. Вівдя тулилась у куток і дрімала, покірно й нудно чекаючи пароплава.

Пароплав прийшов тільки о четвертій годині ранку, даючи в туман гострий обірваний гудок.

їхати довелось на палубі. Було так само холодно, бо ввесь час назустріч дув сердитий вітер. З річки вставав і гостро колов важкий туман. Вода виростала перед очима в довгий сіруватий і мутний сувал.

Вівдя притулилась коло димаря, прослала свитину й задрімала.

Розбудив її гострий гудок сирени, що з розірваним криком виривався з пароплава і розбивався лунко серед побережних дерев.

Під’їздили до якоїсь затишної пристані. На пароплав сів тільки якийсь добродій, одягнений по-міському, з добродієм був рябий гладкий сетер. Він оббігав усі куточки на палубі, обнюхав їх, тоді заспокоївся й сів біля свого господаря.

Було вже нерано. Добродій снідав і, снідаючи, кидав собаці шматки смачної шинки з білим хлібом, а собака ковтав їх на льоту.

Після революції Вівдя вперше була на людях, і їй дивно було бачити, що тут серед людей нічого й не змінилось.

— Диви ти! Скільки люди бились, а пани зостались! Тільки інші панами стали.

Собака наблизився до Вівді, обнюхав, як вона їла хліб з цибулею, і чмихнув.

Господар нахмурився й крикнув:

— Тубо, Ларька!

Собака помахав хвостом і одійшов.

Вівді мимоволі пригадались останні роки. Перед нею пройшли всі жахливі події, і в них люди з їхнього села, вп’яті в землю, з одною любов’ю до неї.

Хтось їх сіпав і ганяв, бо проходило військо за військом, влада за владою, і в цих каламутних днях ніби вітер осінній розвіяв половину села.

А втім, Вівдя відчула приязнь до пса. Той дивився на неї великими, прозорими, а дурними очима. Вівдя тихо пестила його, — так і потоваришували на всю дорогу, бо собака хутко ліг коло Вівді і вже відходив від неї дуже рідко.

До міста приїхали рівно за добу. Ще стояла в місті тиша й прохолода. Десь вицокував поодинокий візник, і стукіт коліс від нього лунко розходився в повітрі.

Гурт молочниць та крамарок із Подолу посувався вгору.

Вівдя підобгала свій маленький клунок під руку і рівною дрібною ходою теж пішла вгору. Вона йшла так, як завжди ходила в поле, спираючись на суху халузину, і два кінці крайки ззаду в такт ході рівномірно тріпотіли в повітрі.

Назустріч їй ішли плутані вулиці, тіняві важкі сквери, золотоголові церкви. А вона спокійно вбирала їх у свій холодний байдужий зір, плекаючи десь углибині свої приховані думки.

Вона довго розпитувалась, аж поки надибала приміщення, де жила її дочка.

Та й то нешвидко тут пустили її — довелося знову чекати, сидячи на мурованім підвіконні.

Вже будинок навколо східців наповнився шумливими звуками, коли вона знову постукалась до хати. Тоді їй відчинили. Вона несміливо ввійшла, і зразу ж її маленька похила постать потонула в темряві прихожої.

Але вже назустріч бігла розпатлана жінка.

— Мамо, мамусю!

— Здорова, дочко! — Вівдя проказала це цілком стримано й холодно, а їй на плечі впало тепле й ніжне тіло доччине.

— Сюди, сюди, мамцю! Боже, як ви приїхали?

— Та це ж із пароплава тільки, та ще так довго не пускали до тебе, що й не знаю як.

Вони ввійшли в маленьку кімнату. Тут упала на очі сила речей. Із-за ширм визирало ліжко з пожмаканим простирадлом та ковдрою.

— Бачите, яка я погана хазяйка, мамо! Не сподівались на вас сьогодні, проспали, не прибрали.

— То ото ви щодня так пізно встаєте?

— А так що й щодня. Звечора довго в театрі буваємо, пізно приходимо — ну то пізно й устаємо.

Вона говорила, ніби виправдуючись, а тим часом швидко прибирала в кімнаті.

Стара сиділа на порванім кріслі, крісло вгрузало, а вона боялась впурнути в нього і все ще спиралась на погнуту халузину.

За кілька хвилин кімната була причепурена й визирала привітно й затишно.

Тепер Галя підійшла й притиснулась до старої.

— Яка ж ви, мамо, стали, дайте хоч поглянути на вас!

— Яка ж я стала, Галю! Постаріла вже, дочко! Важко робити, важко по землі ходити!

— Ну, що ви! Та, їй-богу, ви зовсім не змінились, мамо! Ну точнісінько такі, як і були!

Галя з замилуванням вдивлялась.

— Бач, яка добра в мене мамуня. Пожаліла свою бідненьку доцю, прийшла одвідати її, пожаліти бідненьку мене, сиріточку.

— Та буде вже тобі!

Стара ніяково посміхалась, виплутуючись із обіймів.

Звідкись із дверей з’явилась чорна розхристана чоловіча постать. В одній руці він зобгав рушника, другою притримував комір розстібнутої сорочки.

Він скривився, прижмурився і раптом холодно всміхнувся.

— Драстуйте, мамо!

— Оце мій чоловік — бачите який: чорний, кудлатий, як циган, — сміючись, говорила Галя.

— Ну, що ж! Сама собі вибирала — тепер і шануйся, — спокійно відповіла стара. Але тепер вона зобгнулась, приховалась у себе й говорила обережно.

Тільки очі Галині, блискучі від сліз, дивились на неї захоплено й тепло.

— А я й не чула, як ви побрались. Тільки пізніш од людей узнала.

— Та ми собі нашвидку побрались. Ніколи було збиратись на весілля, — винувато говорила Галя.

— Мама, мабуть, думає, що ми вінчались, — сказав зять і засміявся.

— А ви хіба невінчані й живете?

— Ні, мамо, бачите, ми просто не встигли. Ну… Просто не було грошей на це.

— Нащо ти, Галю, так говориш? Просто тому, що не віримо в це, нам це не потрібно!

— Корнію! — крикнула Галя, розчервонівшись.

— Ну, що ж тут такого? Треба говорити правду.

— Значить, і в Бога не вірите? — сумно поспитала стара.

— Та признатись, що й так!

— Ну, що ж. Тепер молоді все так пішли. І в нас он писар сільський теж. У страсну їсть скоромне. І в церкву не ходить. Ну та й комнезамія теж пішла така: й лоба не перехрестить.

— Ні, мамо, бачите, це не те! — виправдуючись, говорила Галя.

А втім, вона швидко перевела розмову на інше.

— Ну, мамусю, сідайте сюди ближче, та будемо пити чай!

За чаєм пішла розмова про всякі дрібниці. Галі раптом встало селянське її життя, і вона залюбки тепер розпитувала про рідне село.

Але в старої була вже якась неприязнь до зятя, якої вона не могла в собі придушити.

Після чаю Корній швидко пішов до міста.

— Він служить де? Мабуть, на службу пішов?

— Ні, мамо! Він у театрі працює.

— У театрах? Що ж він там робить?

— Ну, як сказати! Він готується на режисера. Ну от, вроді, як командувати, показувати акторам, як треба грати!

— Значить, преставленія преставляє?

Галя мимоволі розсміялась, але стара ніби цього не помічала.

Прибравши нашвидку в кімнаті, Галя повела стару показати місто.

Вони обійшли кілька музеїв, картинних галерей. Але Вівдя спокійно приймала все це, навіть байдуже. Тільки, коли ввійшли в старий напівтемний собор, стара мовби пожвавішала.

Вона стала хреститись і уважно оглядати ікони.

На всі пояснення Галі вона сумно й насуплено хитала головою, пильно вслухаючись у все.

Але зовсім несподівано вона поспитала:

— А ти, доню, ходиш сюди?

— Ні, мамуню, бачите, нам якось і ніколи. Тут у місті багато крутні випадає нашому братові.

— Та я бачу, бачу, дочко! Тільки ж і Бога не треба забувати, бо в житті всього буває, дочко. То як трапиться що, буде важко тобі.

Галя кліпала очима, м’яко посміхаючись, ніби з цим погоджуючись. А втім, десь і чомусь смоктала якась давня, тепла й болісна жила, і Галя ніяк не могла приглушити її…

Увечері вони всі пішли до театру. Галя дістала старій квитка у перших лавах партеру. Ставили веселу стару комедію, тільки в новім оздобленні.

Гра йшла жваво й січно. Людність тепло приймала кожний несподіваний хід комедії.

Галя інколи визирала крізь завісу зі сцени на маму. Стара сиділа мовчки й спокійно. її маленькі прижмурені очі якось буденно, без піднесення й дивування, приймали все театральне життя. В одній з перерв стара навіть обійшла фойє, вглядаючись повільно в людність.

А коли знову повернулась на своє місце, її сині губи жували якусь свою думку.

З театру вона вийшла сама і йшла пішоходами поволі й помацки, якоюсь обірваною купкою, відокремленою від усього, — як їжак, що боїться тіней навкруги.

Але в цій обірваній самітній ході була своя впевненість, а тому й спокій.

Галя догнала стару близько біля приміщення.

— Мамуню, любенька! Як ви самі пішли?

В Галі з тривогою ніби обірвався десь теплий струмок. І вона дивилась на стару боязно й злякано.

— Нічого, дочко! Я собі тихенько, помаленьку, щоб нікому не заважати.

— От чудні які! Та кому ж то заважати? Я оббігала ввесь театр, доки догадалась, та й так усю дорогу хвилювалась.

— Он бач! А я собі байдуже, та й подалась помаленьку.

— Вам, мабуть, було скучно сидіти?

— А що ж мені, старій, веселого шукати?

— Хіба-таки вам і не подобалось?

— Ні, веселе преставленіє, коли хоч.

— Що ж вам більше всього подобалось?

— Отой шелихвіст, бач — який герой: ловкий чоловік, сказати… Ну ще й піп… Тільки нащо було з нього глузувати?

Галя нічого не відповіла. Вони швидко прийшли додому, і Галя взялася готувати вечерю.

— Твій чоловік, мабуть, багато грошей заробляє?

— Хто? Корній?

— Атож.

— Чому ви так гадаєте?

— Що так довго його нема додому.

— Ха-ха-ха! — Галя не втерпіла й голосно засміялась, але швидко стихла. — Ні, мамуню! Ні я, ні мій чоловік — ми дуже мало заробляємо! Бачите, як живемо.

— Та я бачу, що й вам невеселе життя.

— У нас нема нічого, мамуню: ні білизни, ні одягу, — нічогісінько. Ледве перебиваємось.

— Хіба ж таки твій чоловік кращої служби не знайде?

— Мамуню, любенька, не кажіть так! Йому не можна інакше. Він тут мусить працювати, в театрі.

— Що ж йому тут за служба, в кумедіянщиках?

— Бачите, мамо! Так не можна! Це велике, дуже велике діло! Як би вам сказати? Це, от… перероджує життя людини, — а нам тепер цього й треба. Щоб людина стала новою!

— Хтозна, може, й так! Мені не втямкувати цього — стара вже я стала! Тільки бачу, що гірко тобі живеться, дуже гірко! А мені, де ви там служите, — байдуже! Аби вам добре було.

Галя нічого не відповіла, тільки важко зітхнула.

Згодом прийшов Корній. Він був стомлений і чогось сердитий.

— Вечеряти є що, Галю?

— Є трохи.

— Ну то став швидше!

— Я зараз!

Галя заметушилась; за перегородкою з ширми та шухляди щось стукало ножем, — швидко потім зашумів примус. Корній з полегкістю зітхнув.

— Ху! Ото так, як бачите, мамо!

— Важко тобі, сину! Бачу: б’єшся ти, б’єшся цілий день — а користі з того мало. Бач он, як гірко живеться!

— Нічого, мамо, колись покращає!

— Та дай то. Боже! Тільки й жити колись треба, а не так ото живухою перебиватись.

— Нічого, ще встигнемо. А треба й цьому ділові послужити — мистецтво, мамо, — це велике, святе діло!

— Хтозна, синку! Може, й твоя правда. Тільки он уже й волос тобі посивів, що ти собі думаєш?

Корній важко зітхнув, але нічого не сказав. А стара говорила далі:

— Хтозна, сину, а по-моєму, так вам гірко живеться! То я собі, стара, й думаю оце: кинув би ти, синку, оці твої тіятри та кумедії всякі та взявся б ти за яке діло! То було б і тобі, й Галі легше. І жили б ви собі тихо, лагідно та в достатках.

Корній неприємно зморщився.

— Ні, мамо, ви не розумієте. Це не те. Це зовсім не те. Бачите, це ж велике діло. Тут людина не працює, як віл, а творить нове життя. Тут вона роздирає старе луб’я, гнояку всяку розворушує, от, — і кличе всіх до чогось нового, кращого. Тут вона, одним словом, горить! Кинути? Хе! Як то можна кинути таке діло?

— Хтозна, мо’, я й не тямлю! А по-моєму, так воно таке ото: пустяки. А зведеш ти себе, не побачиш, як і вік твій зійде.

— Нічого, мамо, не зійде! Ми живемо й працюємо за нопом[?].

— Як ти кажеш, сину: за нопом? Не знаю, не чула такого!

Із-за перегородки вискочила Галя.

— Мамо! Ви не знаєте, що таке — ноп? Ноп — це все. Ноп — вроді як Євангеліє за старих часів було! Ноп переверне все наше життя, виведе нас до чогось кращого.

— Не знаю, не чула такого! Не скажу вам, що воно таке!

Корній скоса поглянув на стару й скривився.

— Не хочу я, мамо, ніяких ваших достатків, ніякого отого міщанства.

— А так ото крутитись цілий вік? На що воно похоже?

— Мамо! Ми крутимось тільки тому, що не вміємо ще жити, як ноп велить. А от як організуємось… Ноп, мамо, це діло, саме діло. Щоб ніякого марнування часу не було.

— А, Боже, Боже, сину! То навіщо ото таке видумувати, що й у голові аж закрутиться. А пуття з твого діла аж ніякого. Що ти такого робиш, що тобі треба поспішати?

Корній густо зітхнув.

— Це єрунда, мамо! За нопом якось і ми видряпаємось.

Стара покволо пожувала сухими губами й стихла. Корній зневажливо й сміючись дивився на неї.

Тим часом Галя ставила на стіл страву. Швидко всі сіли до столу.

Корній похапливо й насуплено взявся до їжі, але швидко скривився й кинув виделку.

— Що з тобою? — злякано поспитала Галя.

— Я так не можу.

— А що?

— Я далі не можу оцих підошов їсти. Це ж убивство: цілий день бігай, бігай, а ввечері нічого й з’їсти дома. Це просто свинство.

— Корнію, вгамуйся! Чуєш? Що ж я тобі дам, що я маю?

— Невже ти нічого не могла кращого купити?

— Купити? А ти знаєш, що я вже тиждень на позичені гроші живу?

— Ну, я цього не буду їсти!

Корній вийшов з-за столу, демонстративно задеренчав стільцем і став роздягатись.

Вечеря пройшла доволі сумно й тихо.

Коли полягали спати, Галя потихеньку підійшла до старої, залізла під ковдру й, притиснувшись, довго плакала.

— Чого тобі, дочко?

— Важко дуже, мамцю. Це ж щось страшне: злидні й злидні. І ще отак, як прийде, то я ще й винна, що йому й того й того нема.

— А чом йому не розшукати кращої служби? Адже він чоловік при здоров'ї — міг би якусь копійчину приробити, а то як його отак жити, раз у раз у нужді!

— Хтозна. Він чомусь не може. От йому мистецтво!

— Ну, то нехай кине своє штукарство.

— Е, ні, мамо! Як то можна!

— Хтозна, дочко! По-чудному якось ви живете, як я бачу. Нема в вас ні затишку, ні порядку, ні дітвори. Я-то собі думаю: приїду, з онуками буду няньчитися — а воно, бач, не виходить.

— У нас дітей нема, мамо, й не буде.

— Хай Бог милує: як то так не буде?

— А так, мамо! Нам не можна мати дітей у таких злиднях.

— Та що ти, дочко! Та чи можна, чи не можна — то як Бог дасть. Хіба ти скидаєш їх?

Але Галя в цю пору підвелась, великими зляканими очима поглянула на матір — і раптом якось болісно й безпомічно скривилась і розридалась.

Стара заходилась утішати, та Галя не втихала. Тільки вдосвіта трохи стихла і задрімала на руках у матері.

Стара обережно й стиха її гойдала, сумно схилившись над її видом. їй приходили далекі спомини з дитячих часів Галі, і боліло серце, що ті часи втрачені вже навік.

Пізніш стара встала напитись води. Надворі ширився сірий ранок. Але ще десь блимав мутний місяць — і в його світлі оселі міста вставали великими холодними коробками, а тіні від них — як насуплені похмурі шапки велетнів.

Старій прийшов якийсь давній смутний образ. їй здавалось, що вона бачила десь цей клапоть будівель, і тоді ж він придавив їй серце. Але тепер вона ніяк не могла пригадати, коли й де це було.

Вона ще раз поглянула на Галю, перехрестила її. Тоді сама лягла, зігнулась і задрімала.

Ранок і день пройшов у метушні — а ввечері залилося місто веселими огнями та дзвоном церков.

Стара, хоч цілий день була похмура й тиха, тепер, увечері, раптом пожвавішала, завовтузилась.

— Куди ви, мамо?

— Піду, дочко, помолитись Богу! Що ж мені робити більше?

Галя в цьому відчула якийсь докір, але не показала цього.

— І я піду з вами, мамо!

— А може, дочко, дома зостанешся?

— Ні, ні, я піду! Я хочу сьогодні бути з вами, мамо!

— Як знаєш, дочко!

Вівдя нічого не сказала на це, а проте Галі вчулось, що стара десь далеко й назавжди одійшла від неї. У церкві було людно й метушливо. Увесь час снували шумливі валки, то в один бік, то в другий.

Посередині яскравились огні, і дружно розходився січний молодий спів хору.

Стара одійшла осторонь, у темний куток, і там, ставши на коліна, вона ніби забула про все навкруги. Її губи гаряче шепотіли якісь пристрасні слова. Вона до когось зверталась, з кимсь живим близьким говорила — і в цих теплих словах ніби танули холодні камені великого собору.

Галі чудно було чути ці слова материні, як і всьому вона дивувалась, що тут тільки бачила.

їй було дивно й незрозуміло, як люди могли тут серйозно вдавати, що моляться, як могли молоді січні голоси віддавати себе на цю нікому не потрібну й пусту справу.

А ще більш дивувало, як архієрей та й усе духівництво — освічені люди — могли тут серйозно стояти, щось робити, говорити — і вдавати, що це так і треба тут.

Що вони: вірять цьому, чи це тільки звичайне обдурювання?

Галя цього ніяк не могла зрозуміти.

А втім, її дратували як актрису невдалі рухи й вигуки дияконові.

І тому вона була дуже рада, як побачила маму, що та виходила з церкви. Тим часом у старої був плохий, зосереджений в собі настрій.

— От і все, дочко! Вас одвідала. Богу помолилась. Тепер можна й додому.

— Мамо, голубко! Що так швидко? Хіба вам так погано в нас?

— А чого мені погано, дочко? Тільки що ж мені робити в вас?

— А що ж вам робити? Ви й так наробились за свій вік. Тепер можна й посидіти.

— Ні, дочко, виходить, що треба до самої смерті в землі колупатись!

Галя відчула в цих словах гострий докір собі, але нічого не відповіла.

Увесь вечір вона ходила коло старої, пильнувала, а пізніш схилилась їй на коліна й застигла так в якімсь настрої. Інколи вона одривалась від своїх думок і тоді говорила:

— Це ви так поїдете від нас, мамо, і вже ніколи вдруге не навідаєтесь.

— Мабуть, що так, дочко! Я вже стара — сил немає. Трудно мені, дочко!

— Бачу, мамуню, й сама, що вам трудно. А мені теж важко приїхати до вас надовше. А так ото, збиратимусь, доки обірветься половина життя й кудись пірне в провалля. Я от тепер бачу, немовби це тільки вчора було, — як я маленька бігала по траві, а трава стьобас мене голівками, а мені ловко й радісно. Невже ж навіки одійшло це, мамо?

— От би ти, дочко, кинула тутешнє, оце городське життя твоє, та приїхала б до нас. Та жила б собі на землі, а схотіла б, учителювала — та мала б собі дітей та господарство. То було б тобі радісно й повно в твоїм житті.

Стара навіть несподівано для самої себе сказала ці, десь у глибині серця приховані, слова і чомусь зразу ж злякалась. Галя дивилась на неї великими зляканими очима. Раптом ті очі заблищали блискучими краплинами сліз. Але Галя дивилась просто на матір і хитала головою.

— Ні, мамуню, цього ніколи не буде! Я знаю, вам би хотілось бачити в мене внуків, хотілося глядіти їх. Тільки цього ніколи не буде. І на село я жити не поїду. Тут, мабуть, і помру.

— Як знаєш, дочко. Мені вже однаково швидко вмирати. Тільки тобі самій буде важко, — я так думаю. Твій той кудлатий — він тобі не допоможе!

— То нехай собі. А я люблю мистецтво, отой театр, і нізащо не проміняю його! Не гнівайтесь, не сердіться: отут сама в холоді й голоді помру за нього, а ні на що не проміняю, нікому не віддам.

— Ой не зарікайся, дочко!

Стара якось сумно поглянула на Галю й важко зітхнула.

І якось зразу обоє замовкли.

Стара встала, склала свої дрібні пожитки й швидко заснула на плетеній скриньці.

У напівтемнім світлі Галя бачила темні зморшки на лиці маминому. І це мимоволі нагадало їй дивні дитячі спогади. Вона чомусь згадала липневий вечір, коли біля хати лягав густий холодок. З городу пахло соняхами й укропом.

У хліві настирливо верещали свині, а її мама несе їм натину з городу. Вона спиняється біля хліва, одною рукою виймає огірка й кличе Галю. Що їй хотілося кращого тоді — вона не могла б сказати!

Прийшов Корній, десь у темнім кутку роздягся й скоса поглянув на Галю, але та навіть не обізвалась. Тоді він трохи потоптався, десь за перегородкою загрюкав посудом — і швидко потому вгамувався.

У великім будинку стало зовсім тихо. Галя несвідомо знала, що було вже дуже пізно, але вона не ворухнулась. їй щось гостро щеміло в грудях, і щодалі біль там наростав; ніби хтось люто стискував зібрані докупи жили. А в цьому була глибока насолода.

Їй чомусь нагадався теплий весняний Святвечір, коли у вікно дмухала густа тепла темрява, а в хаті жевріла червона лампада. Вона, тоді маленька, тиснулася до мами й засинала.

Тепер Галя виразно відчувала, що та радість давня навіки одійшла, і ніяким побитом удруге вже не можна її зазнати.

А втім, її щось тягло туди, в теплі обійми села — засмоктуюче й п’яно. Вона змагалась здавити в собі те чуття, а біль наростав і різав їй десь усередині до крику.

Голову їй хилило до мами, та вона боялась впасти їй на руки, в давню теплінь, щоб не розтанути там.

Ще десь усередині змагаючись, вона зовні силилась випростатися, звелась із ліжка й потяглась до вікна.

Звідти, з глибини міста, вставали сіро-зелені полотна неба, його розрізували гострими купами будівлі.

Галя, тиняючись, ніби п’яна, накинула собі якусь одежину а чи просто шмат якоїсь матерії і вискочила з хати.

Вона бігла по пішоходу якоюсь зламаною й порваною смугою, відчуваючи, що хтось женеться за нею; щодалі вона хутчій і хутчій тікала, отетеріла й нестямна.

Тим часом сіяла мряка. Але швидко хмари згустіли й насунули. Пішов тихий та рясний дощ. Великі краплі, ніби з цівок струмені, лилися на плечі Галині, а вона несамохіть куталась у якусь запону й бігла далі.

Добігши до театру, вона ледве передихала, кілька хвилин постояла, а тоді, вся тремтячи, з великим зусиллям знайшла таємну кнопку й подзвонила.

Проте ніхто не вийшов одчинити. Вона ще довго стукала й дзвонила, але ніхто їй не обзивався.

Скільки часу пройшло в такім чеканні — вона не знала. Коли ж, втративши всяку надію достукатись, вона оглянулась назад — десь на сході крізь дощ ясніш сіріла смуга ранку.

Галя відчула глибоку втому й розпуку.

Вона безсило впала на східці, напнулася запоною і швидко впурнула в напівдрімоту а чи непритомність.

А втім, механічно вона тиснула до грудей запону, перебираючи пальцями парчеві торочки. Тим часом дощ потроху втихав. Небо щодалі яснішало, зі сходу вставали тихі віхті світла.

З каштану біля східців помалу сідали великі роки на брукований пішохід. Галя вчула їх, ніби крізь товсту й далеку заслону, як глухий, але рішучий поклик, хоч приймала їх десь у глибині за теплу розраду — і так потроху засинала.

Стара прокинулась і здивувалась. У вікна зазирали клапті розведеного в повітрі золота. Дахи червоніли й сміялись. Було повно, дзвінко й радісно.

Стара потопталась, ув’язала клунок, знайшла ванну кімнату, вмилась — тоді довго стояла перед вікном і молилась на золоті бані в церкві.

Пізніш вона уважно оглянулась в кімнаті, ніби чогось шукаючи.

За перегородкою спав Корній. Він завзято й неспокійно хропів, розкуйовджений чуб йому спадав плутаними пасмами на обличчя.

Вівдя шукала очима Галі й тривожилась. Але за хвилину вона про щось подумала, тихо зітхнула й стала одягатись.

Вівдя не хотіла нікого турбувати й крадькома вийшла з будинку.

На вулицях було ще тихо. Тільки де-не-де двірники підмітали брук.

Десь далеко сонно белемкав дзвін. Поминувши високі будівлі, Вівдя вийшла на просторий плац.

Праворуч горів тінями обрізаний парк. Крізь його просвіти блакитною каймою звивалась річка.

На тім боці річки червоніло надуте пухке сонце. Річка тоді гостріш сивіла туманом, дерева парку холоділи росами й тінями. Повітря проймало колючим холодом. Та Вівдя цього разу була байдужа до всього. їй щось болісно смоктало в серці.

І тому вона прискорювала ходу, тікаючи від неприємного холодного бруку.

На пристані вона довго, покірно чекала, доки прийшов пароплав. Здається, це був той самий, що вона ним і сюди їхала.

Вона лягла під лавкою і мовчки, майже ні з ким не розмовляючи, їхала всю дорогу.

Коли приїхала на свою пристань, вона заметушилась, захапалась. А вийшовши з пристані, вона з якогось теплою приязню вчувала м’який порох по дорозі.

Незабаром, як вона поминула будівлі пристані, розіслався здавна знайомий степ.

На обрії то впірнали, то виростали густою купою гаї — звідти чомусь злякано кричала галич, і біліла праворуч стара покручена береза.

Щодалі степ вставав перед нею ширше. Незабаром виріс перед очима хрест.

І коли Вівдя поглянула на нього — хрест злився з самітними купками дерев і танув в сутіні вечора. А Вівді здавалось, що то земля стоїть розіп’ята, і хтось підперезав їй руки подертим рушником. Проте йти в м’якім поросі дороги було легко та холодно.

1926